

Владислав МИХАЙЛЕНКО

**ДИНАМІКА РЕФЛЕКСАЦІЇ Ё НА ТЕРИТОРІЇ
СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-ПОЛІСЬКОГО
ДАЛЕКТНОГО СУМІЖЖЯ ЗА ОСТАННІ
50 РОКІВ ХХ СТ.**

Фонетична характеристика полісько-середньонадніпрянського мовного порубіжжя має важливе значення для з'ясування процесів, що відбуваються у перехідних говірках і у мові в цілому. У говірках, які розташовані у зоні контактування двох чи більше говорів, ми знаходимо явища як спільні для кількох говорів, так і відмінні від тих, які характерні для контактуючих говорів, типові лише для того діалектного континууму, який утворився внаслідок взаємодії кількох діалектних систем. Ще за часів В.Ганцова було визначено, що різна рефлексация **ё** є одним із явищ, які протиставляють поліські говори південно-східним. [1: 12-32].

Під час дослідження українського вокалізму, виникнення і на місці колишнього **ё** привертає особливу увагу. Ця риса увійшла і усталилася в українській мові, ставши її типовою і виразною ознакою [2: 68].

Відповідно до давнього **ё** північноукраїнські говори в наголошеній та ненаголошеній позиціях мають або дифтонг **А**, або монофтонги **е**, **и** чи **і**. Південно-східним говорам у всіх позиціях, незалежно від наголосу, властивий монофтонг **і** (іноді в ненаголошених складах у цьому випадку спостерігається звук **е**). У середньонадніпрянських говірках давній наголошений і ненаголошений **ё** перейшов у **і** (з пом'якшенням попереднього приголосного), хоча наприкінці або в середині як наголошеного, так і ненаголошеного складу зрідка трапляється відсутність

такого переходу.

Давній *ě* у наголошеній позиції в середньонаддніпрянських говірках послідовно змінився в *i*: *ʼbʹiliĩ*, *ʼvʹira*, *ʼvʹiter*, *zopʹix*, *ɔʼvʹistʹi*, *ʼɔʹiuka*, *ʼɔʹid*, *ʼɔʹilo*, *ʼɔʹirka*, *ʼɔʹiti*, *zʼmʹip*, *zʼmʹiĩ*, *ʼlʹizti*, *meʼnʹi*, *oʼbʹid*, *ʼnʹiški*, *ʼpʹidko* тощо.

Згідно зі свідченнями АУМ у поліських говорах відповідно до наголошеного *ě* виступав дифтонг **А**, або монофтонги **е**, **и**, **о**, **а**. Явище рефлексії *ě* на досліджуваній території є лексикалізованим, оскільки в одній і тій же говірці словоформи із давнім *ě* мають різну його рефлексію. Так АУМ на досліджуваній території фіксує рефлекс **А** у таких словах: *zopʹAx*, *ʼpʹAdko*, *ʼpʹAčʹka*, *stʼpʹAti* (н.пп. 124¹, 272, 274-277, 307); *ɔʼvʹAstʹi* (н.пп. 124, 272, 274-275, 277); *ʼɔʹAuka*, *ʼɔʹAʹonʹka* (н.пп. 124, 271, 276, 280); *ʼɔʹAd*, *ʼɔʹAmʹi*, *ʼlʹAzti*, *ʼsʹAno*, *sʼnʹAg*, *sʼlʹAd*, *ʼmʹAlo* (н.пп. 124, 238, 271-277, 279, 307, 324); *zʼvʹApʹ(ʹ)*, *zʼmʹAĩ*, *sʼvʹAm*, *sʼmʹAx* (н.пп. 238, 272, 274-277); *xʼpʹAn* (н.пп. 272, 274-278); *ʼbʹAliĩ*, *oʼbʹAd*, *ʼvʹAter*, *ʼvʹAra*, *ʼnʹAški* (н.пп. 124, 238, 271-277, 289); *ʼsʹAtka* (н.пп. 124, 238, 271-277, 289, 324).

У атласі Т.В.Назарової [3], який відзначається докладним відтворенням фонетичних нюансів і змалюванням детальної картини поширення різних рефлексів *ě*, крім дифтонга *ie*, були зафіксовані його різновиди із посиленням артикуляції однієї з складових частин, що вже в той час свідчило про тенденцію до спрощення дифтонгів у монофтонги на досліджуваній території. Сучасні дослідження показали, що у мовленні середнього і молодшого покоління дифтонг *ie* не спостерігається. На його місці зафіксовано монофтонги: *i* – *zopʹix*, *ʼpʹidko*, *ʼpʹičʹka*, *stʼpʹiti* (н.пп. 272, 275-277, 307); *ɔʼvʹistʹi* (н.пп. 274, 275, 277);

¹ Тут і далі номери населених пунктів подаємо за мережею Атласу української мови – Т. 1. Поліся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К., 1984.

ʼɔʼjʉka, ʼɔʼjʉonʼka (н.пп. 124, 271, 276, 280); *ʼɔʼid, ʼɔʼimʼu, ʼlʼizti, ʼsʼino, sʼnʼig, sʼlʼid, ʼmʼilo* (н.пп. 124, 238, 272-277, 289, 307, 324); *xʼrʼin* (н.пп. 274-277); *ʼbʼiliŋ, oʼbʼid, ʼvʼiter, ʼvʼira, ʼnʼiški* (н.пп. 238, 272, 275-277, 289); *zʼvʼipʼ(ʼ), zʼmʼiŋ, sʼvʼim, sʼmʼix* (н.пп. 238, 272, 275-277); **е** – *goʼpʼex, ʼpʼedko, ʼpʼečʼka, stʼpʼeti* (н.пп. 124, 271, 274); *ɔʼvʼestʼi* (н.пп. 124, 272); *ʼɔʼed, ʼɔʼetʼi, ʼlʼezti, ʼsʼeno, sʼnʼeg, sʼlʼed, ʼmʼelo* (н.п. 271); *zʼvʼerʼ(ʼ), zʼmʼeŋ, sʼvʼet, sʼmʼex* (н.п. 274); *xʼrʼen* (н.п. 272); *ʼbʼeliŋ, oʼbʼed, ʼvʼeter, ʼvʼera, ʼnʼiški* (н.пп. 124, 271, 274); *ʼsetka* (н.пп. 124, 238, 271-277, 289, 307, 324); **и** – *xʼrin* (н.п. 278).

Перехід **ѣ>е** зафіксовано в словоформах: *ʼbʼeliŋ, ʼvʼera, ʼvʼetʼ(ʼ)er, oʼbʼed, ʼnʼiški* (н.пп. 271, 278, 307), (н.пп. 124*, 271*, 274*); *zʼvʼerʼ(ʼ), zʼmʼeŋ, sʼvʼet, sʼmʼex* (н.п. 271); *stʼpʼeti, ʼpʼedko, ʼpʼečʼka* (н.п. 271), (н.пп. 124*, 271*, 272*, 274*); *ʼɔʼed, ʼɔʼetʼi, ʼlʼezti, ʼsʼeno, sʼnʼeg, sʼlʼed, ʼmʼelo* (н.п. 278), (н.п. 271*); *xʼrʼen* (н.пп. 271, 287, 307), (н.пп. 271*, 272*); *ʼsetka* (н.пп. 124*-125, 154*-156*, 328*, 271*-283*, 285*-293*, 296*-297*, 299*-301*, 303*, 305*-327*, 329*, 331*, 337*-342*, 344*-352*, 354*-355*, 357*-358*, 360*, 362*, 365*-366*, 372*, 377*, 382*-383*, 385*, 388*, 391*, 514*-515*, 518*, 548*-550*, 552*-554*, 557*); *ɔʼvʼestʼi* (н.пп. 124*, 272*).

Монофтонг **е** (< **ѣ**) у свою чергу теж зазнав змін за останні 50-т років. Нами зафіксовано його перехід у **і** в таких словоформах: *goʼpʼix, ʼpʼidko, ʼpʼičʼka, stʼpʼiti* (н.п. 271); *ʼɔʼid, ʼɔʼimʼu, ʼlʼizti, ʼsʼino, sʼnʼig, sʼlʼid, ʼmʼilo* (н.п. 278); *ʼbʼiliŋ, oʼbʼid, ʼvʼiter, ʼvʼira, ʼnʼiški* (н.пп. 278, 307).

Обстеження населених пунктів визначеної мережі показало, що за останні 50 років збільшилася кількість говірок, у яких відбувся перехід **ѣ>е**, і це пояснюється кількома чинниками:

* Тут і далі знаком * позначаємо населені пункти, у яких описуване явище зафіксоване під час обстежень, проведених у 1998-2001 рр.

занепадом дифтонга **ie** та його переходом у монофтонг **e**, а також впливом російської мови на мовців середнього і молодшого покоління.

Відносно стійким до змін виявився монофтонг **и**. Хоча територія його поширення і зменшилася, порівняно з п'ятдесятьма роками ХХ ст., але на нього у наш час натрапляємо значно частіше, ніж на інші монофтонги. **И**-рефлекс **ě** зафіксовано у таких словоформах: *го'рих*, *'ридко*, *'рич'ка*, *ст'р'ити* (н.пп. 247, 252, 259, 284, 311, 325, 327-328), (н.пп. 247*, 252*, 325*-326*); *'дирка* (н.пп. 124-125, 238, 247, 252, 271-281, 283, 285-289, 291, 307, 309-312, 315-317, 319-320, 322-323, 325, 353, 364), (н.пп. 124*-125*, 154*, 238*, 247*, 252*, 271*-279*, 307*-317*, 319*-320*, 344*, 353*); *х'рин* (н.пп. 247, 252, 282-284, 288, 311, 325, 350), (н.пп. 252*, 278*, 282*, 284*, 311*). У слові *хрон* звук **о**, що властивий деяким говіркам (н.пп. 334, 515), виник на місці **ě** у результаті, можливо, фонетичної деетимологізації, тобто переходу в сферу дії закону про чергування **і-о** в закритому і відкритому складах на місці давнього **о**. У наш час у зазначених говірках **о**-рефлекс у словоформі *хрон* заступився **і**-рефлексом.

У деяких говірках монофтонг **и** (<**ě**) занепає, його заступив **і**-рефлекс, який характерний для середньонаддніпрянських говірок: *го'р'іх*, *'р'ідко*, *'р'іч'ка*, *ст'р'ити* (н.пп. 259, 284, 311, 328); *х'р'ін* (н.пп. 247, 283, 288, 325, 350); *'д'ірка* (н.пп. 280-283, 285-289, 291, 323, 325, 364). Про силу і стійкість **и**-рефлекса **ě** свідчить і той факт, що нами зафіксована заміна ним **і**-рефлекса **ě** у словоформі *'д'ірка* > *'дирка* (н.пп. 154, 308-309, 313-314,). У цьому випадку **і**-рефлекс, що властивий для середньонаддніпрянських говірок змінився на **и**-рефлекс, яких є характерним переважно для поліських говорів. Очевидно, ця зміна сталася під впливом говірок для яких характерний саме **и**-рефлекс **ě**.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що за останні 50-т років у рефлексії наголошеного **ě** відбулися зміни, які можна пояснити кількома причинами. Перша – це

внутрішньомовні чинники (перехід дифтонгів у монофтонги), друга – вплив літературної мови на мовців, третя – вплив російської мови на мовлення представників молодшого і середнього покоління. Така поліська фонетична риса як дифтонги під тиском середньонаддніпряньського говору у наголошеній позиції (незалежно від попереднього і наступного приголосного) продовжує занепадати, відбувається перехід **А**>**е**, **А**>**і** з пом'якшенням попереднього приголосного. Значно зміцнив свої позиції типовий середньонаддніпряньський **і**-рефлекс за рахунок переходу **и**>**і** та **е**>**і**.

Давній **ѣ** у ненаголошеній позиції в середньонаддніпряньських говірках у всіх позиціях послідовно змінився в **і**. Картотека АУМ фіксує це явище у таких словоформах: *в'ід'ро*, *в'іт'ри*, *д'ід'ок*, *д'і'ла*, *д'і'ра*, *д'і'теї*, *л'іу'ша*, *л'і'сами*, *л'і'си*, *м'і'шок*, *л'нас'іка*, *п'і'сок*, *с'іу'ба*, *с'іно'к'іс*, *сп'і'вайе*, *ст'і'на*, *т'і'ла*, *у гн'із'д'і*, *у хл'і'в'і*, *хл'і'би*, *ц'ілу'вати*.

У поліських говорах відповідно до ненаголошеного **ѣ** здебільшого виступає **е**, рідше – **і**, **А** (за аналогією до наголошеної позиції).

Перехід **ѣ**>**е** зафіксовано у словоформах: *д'е'док*, *д'е'ла*, *д'е'теї*, *л'е'сами*, *л'е'си*, *с'ено'к'іс*, *т'е'ла*, *у гн'ез'д'і*, *у хл'е'в'і*, *хл'е'би* (н.пп. 124-125, 238, 247, 271-281, 283, 285-286, 289, 291, 307, 309, 311-312, 315-317, 319-324, 344), (н.пп. 124*, 271*-272*, 274*, 307*); *в'ед'ро*, *в'ет'ри*, *м'е'шок*, *п'е'сок* (н.пп. 124-125, 238, 247, 252, 259, 271-281, 284-287, 289, 291-292, 307, 309-312, 315-317, 319-324, 326-328), (н.пп. 124*-125*, 271*-273*, 275*-279*, 307*, 309*, 311*, 315*, 317*, 319*); *л'еу'ша* (н.пп. 124-125, 238, 247, 252, 259, 271-277, 279, 282, 291-292, 296, 307, 316, 327, 345, 348, 350, 353), (н.пп. 124*-125*, 271*-276*, 278*, 345*, 348*); *л'нас'іка* (н.пп. 247, 271, 323), (н.пп. 271*); *сп'е'вайе* (н.пп. 271-273, 277, 280, 311); *ст'е'на* (н.пп. 124-125, 247, 252, 271-281, 283-286, 289-292, 297, 307, 311, 315-317, 319-324, 328), (н.пп. 124*-125*, 271*-275*, 278*-279*, 281*, 283*, 307*, 311*, 315*-317*); *ц'елу'вати* (н.пп. 317, 328). Ф.Т. Жилко зазначав, що попередні приголосні

перед **е** < **є** не пом'якшуються (*де¹док*, *бе¹да*, *сне¹ги*, *ле¹си*, *ме¹шок*), як і перед **е**, що походить з давніх **е** чи **ь** [4: 67]. АУМ фіксує паралельне співіснування твердих і м'яких губних приголосних у словах *м^(s)е¹шок*, *в^(s)ед¹ро*. Тверді губні приголосні фіксувалися переважно у мовців старшого покоління.

За останні 50 років значно збільшив територію свого побутування **і**-рефлекс (на місці давнього **є**) за рахунок заступлення ним **е**-рефлекса. Це явище зафіксоване у таких словоформах: *д¹док*, *д¹ла*, *д¹теї*, *л¹сами*, *л¹си*, *с¹інок¹іс*, *т¹ла*, *у гн¹із¹д¹і*, *у хл¹в¹і*, *хл¹би* (н.пп. 125, 238, 247, 273, 275-281, 285-286, 289, 291, 309, 311-312, 315-317, 319-324, 344); *в¹ід¹ро*, *в¹ім¹ри*, *м¹ішок*, *н¹ісок* (н.пп. 238, 247, 252, 259, 274, 280-281, 284-287, 289, 291-292, 310, 312, 316, 320-324, 326-328); *л¹іу¹ша* (н.пп. 238, 247, 252, 259, 277, 279, 282, 291-292, 297, 307, 316, 328, 350, 353); *л¹ас¹іка* (н.пп. 247, 323); *сн¹івайе* (н.пп. 271-273, 277, 280, 311); *ст¹іна* (н.пп. 247, 252, 276-277, 280, 284-286, 289, 291-292, 297, 319-324, 328); *ц¹ілу¹вати* (н.пп. 317, 328).

Як показують наші спостереження, найсприятливішою позицією для переходу **е**>**і** є позиція після зубних та губних приголосних.

Сучасне обстеження говірок цього регіону показало, що у мовленні середнього та молодшого покоління переважає **і**-рефлекс давнього **є**.

Окремі словоформи засвідчують на місці **є** **и**-рефлекс: *вид¹ро*, *вит¹ри*, *ми¹шок*, *ни¹сок* (н.пп. 325, 329, 332); *л¹асіка* (н.п. 325); *цилу¹вати* (н.пп. 238, 292, 296, 312, 315-316, 319-320, 324, 333, 336, 343, 369, 371-373, 388), (н.пп. 315*-316*, 319*-320*). Наявність у середньонаддніпряньських і поліських говірках звука **и** відповідно до **є** у дієслові *цилу¹вати*, дозволяє припустити, що для території, на якій сформувалися досліджувані говірки був відомий варіант із звуком **и** (*цило¹вати*), який і відбився в ряді сучасних лівобережних говорів та зберігається довгий час у вимові переважно старшого покоління, незважаючи на вплив

літературної норми.

У наш час **и**-рефлекс у ряді випадків змінився в **і**, змін зазнали ті словоформи, у яких, **и** знаходився в позиції після губних та передньоязикових **с і ц**: *в'ід'ро, в'ім'ри, м'і'шок, н'і'сок* (н.п.п. 325, 329, 332); *нас'іка* (н.п. 325); *ц'ілу'вати* (н.п.п. 238, 292, 296, 312, 324, 333-334, 336, 343, 371-373). Очевидно, поширення голосного **і** в другому та третьому випадках у н.п.п. 315-316, 319-320 утруднюється тенденцією поліських говорів до збереження давнього **і (и)**, що виступає у середньополіських говірках у виявах [**и**^і], [**и**^и]. Свого часу на це явище звернула увагу Т.В. Назарова [5: 107]. На сучасному етапі ареал поширення ненаголошеного рефлекса **и**, порівняно із наголошеним, у досліджуваних нами говірках займає значно меншу територію.

Спостережено **о**-рефлекс на місці давнього **ѣ**. Появу його можна розглядати як результат переходу **ѣ**→**о** після м'яких приголосних перед твердими. Це явище у досліджуваних нами говірках фіксувалося матеріалами АУМ лише в одній говірці у словоформі *ц'олу'вати* (н.п. 273). Згідно з нашими спостереженнями у наш час **о** в цій словоформі змінилося в **і**. Сталося це, скоріше за все, під впливом сусідніх говірок, для яких у лексемі *ц'ілу'вати* характерним є саме **і**-рефлекс.

Очевидно, як вплив “укання” і лабіалізацію під впливом наступного голосного, що перебуває під наголосом, можна розцінювати перехід **ѣ**→**у** в слові *ц'ул'у'вати* (н.п.п. 302, 313, 318, 555). Зауважимо, що словоформа *ц'ул'у'вати*, за свідченнями АУМ, поширена на Поділлі (див. АУМ, 1, к. 13) і могла бути перенесеною на досліджувану територію саме із подільських говірок. Наші обстеження зафіксували послідовну зміну на досліджуваній території **у**-рефлекса в **і**.

Вивчення різночасових свідчень рефлексії **ѣ** обґрунтовує думку І.О.Варченка про те, що процес заміни **ѣ** іншими рефлексами відбувався послідовніше від зміни рефлексії давніх **о** та **е**. У середньонадніпрянських говірках на місці давнього **ѣ** сталося значно менше змін, ніж на місці давніх **о**, **е**. Це пояснюється тим, що рефлексія **ѣ** іншими вокалами, яка

була в досліджуваних говірках, можливо, значно інтенсивнішою і закінчилася раніше, від рефлексії давніх **o, e** [6: 84].

Результати дослідження показують, що зміни на місці **ě** (зокрема **i**-рефлекси), властиві для середньонаддніпряньського говору, за підтримки літературної мови проникають на північ, спричинюючи тиск на північнодіалектний тип рефлексії **ě**.

Виразно простежується давній і інтенсивний вплив середньонаддніпряньського говору на поліські діалекти, оскільки в поліських говірках, які є територіально близькими до середньонаддніпряньських за останні 50-т рр. сталися зміни у бік нівеляції поліських фонетичних рис (див. карту).

1. Ганцов В.М. Діалектологічна класифікація українських говорів. – К., 1923. – С. 12-32.
2. Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – С. 68.
3. Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. – К., 1985. – 136 с.
4. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 67.
5. Назарова Т.В. Лабіалізовані голосні неоднорідного творення в українських говірках нижньої Прип'яті // Дослідження з мовознавства. – Вип. II. – К., 1963. – С. 107.
6. Варченко І.О. Лубенські говірки і діалектна суміжність: Фонетичні риси протягом трьох століть. – К., 1963. – С. 84.

